

ЯКОГО ОНОВЛЕННЯ ПОТРЕБУЄ УКРАЇНЬСЬКА КОМПАРАТИВІСТИКА: НОТАТКИ ТРАДИЦІОНАЛІСТА

Розмова про перспективи розвитку компаративістики в Україні, започаткована часописом "Слово і Час" минулого року, вже самим перебігом своїм і змістом (інколи якістю) публікацій свідчить, що стан справ із порівняльними студіями справді потребує обговорення. Розпочато було цю розмову Р.Гром'яком і Д.Наливайком. Р.Гром'як у вступному слові розглянув проблему, головним чином, із погляду науково- та навчально-організаційного, а Д.Наливайко на тлі короткого огляду історії української компаративістики подав дуже узагальнений (як тільки й можна було) начерк проблеми теоретико-методологічного контексту розвитку цієї науки.

Вступні дописи передують розвідкам тих же авторів про конкретні проблеми теорії компаративістики. Про статтю Д. Наливайка скажемо згодом, а у праці Р.Гром'яка "Літературна рецепція в компаративістичних студіях" привертають увагу два основні аспекти. По-перше, автор прирівнює здоровий сучасний розвиток української компаративістики до "створення нових спеціалізованих кафедр", прив'язує його до появи в педвузах "двопрофільних філологічних спеціальностей", ба до того сумного, як на мій погляд, факту, що "випускники навіть "чистої" української філології кваліфікуються вже другий рік як учителі української мови і літератури та зарубіжної літератури"¹. На думку Гром'яка, в практиці пересічного читача "елементи зіставлення прочитаних творів стосуються насамперед тематики, проблематики, головних персонажів (чи улюблених героїв) і тільки спорадично — стильових явищ. Подібне [?] мало місце в становленні літературознавчої компаративістики. Спочатку основна увага звертається на вічні теми, ідеї, образи-персонажі, мандрівні фабули-сюжети. Постійна і згодом надмірна зацікавленість ними, підсилена т. зв. впливologією, призвела до реальної чи позірної кризи в компаративістиці, про що заговорили Р.Веллек і Р.Етембль" (27–28). Такий начерк теоретичної історії компаративістики насторожує, адже вона починалася насправді зовсім не з вивчення "вічних тем, ідей" (цим зайнялися вже в 20-ті рр. ХХ ст.) і тим більше не з дослідження "образів-персонажів" (тобто "вічних образів"). Та фахівець і не обзиватиме "впливologією" класичний бенфеїзм, ані "історико-географічний метод", що мають величезні заслуги перед компаративістикою й перед світовою культурою взагалі. Дивує також, що в праці під назвою "Літературна рецепція в компаративістичних студіях" ані словом не згадується компаративістське розуміння рецепції. Проте з подальшого викладу з'ясовується, що посилання на старі праці Р.Етембля (1963) і Р.Веллека (1971) запозичено з розділу "Етюди про рецепцію" І. Шевреля французького посібника "Короткий нарис порівняльної літератури" (1989), і цим пояснюється анахронізм, коли згаданим авторам приписується термінологія пізнішого часу, зокрема, вимога "необхідності врахування при зіставленнях [...] рецептивних стратегій нараторів" (28).

Засвідчивши "посилену увагу молодого покоління філологів до власне компаративістичних студій" (28), Р.Гром'як зауважує, що йдеться "не про

¹ Гром'як Р. Літературна рецепція в компаративістичних студіях // СіЧ. — 2002. — №2. — С. 28. Далі вказуємо в тексті лише сторінку.

відокремлені спецкурси (хоч і такі мають право на розширення), а про нову якість філологічного мислення, органічно прийняту зіставними операціями, методологічними рефлексіями, що предметно спрямовані не лише на матеріали вивчення, а й на власні духовні процеси” (28). Досвідчений теоретик літератури, Р.Гром'як формулює чітко, і стає зрозумілим, що йдеться не про “власне компаративістичні студії”, а про “нову якість філологічного мислення”, яке набуло більшого, ніж у радянські часи, компаративного забарвлення, — адже українські філологи намагаються, цілком природно, компенсувати наслідки вимушеної автаркії. Так само й у міркуваннях про “компаративний дискурс” наприкінці розвідки протиставлені його реалізації в “історико-літературних студіях” та в “теоретичній компаративістиці” (30). Зразок останньої, як можна зрозуміти, пропонує автор. Що ж до “нетеоретичної компаративістики”, то або вона розчиняється в “історико-літературних студіях”, або, навпаки, ці останні осмислюються як компаративні.

Чи стосуються компаративіста як такого постановка автором (або, все ж таки, І.Шеврелем?) “питання про якість рецепції, її види та саморефлексію” (27), а також спостереження над “власними духовними процесами” літературознавця (і навіть критика) під час рецепції ним творів, що становлять об'єкт порівняння? Думаю, що лише тією мірою, якою дослідник залишається літературознавцем. У розвідці враховується й позиція Р. Інгардена, що “показав дуальність існування літературного твору, який виникає у свідомості письменника, і там, власне, продовжує існувати як естетичний ідеальний феномен” (27). На практиці, зрозуміло, компаративіст не переймається життям твору в свідомості письменника (хоча для теоретика літератури цей віртуальний аспект екзистенції твору може бути цікавим).

Досвід реальної компаративістики свідчить, що стосовно своєрідності рецепції самого дослідника існує щонайменше три принципово відмінні позиції. Коли він порівнює явища на рівні літературного твору, то в ідеалі має сприймати тексти в усьому багатстві їх конкретики, і тут, справді, вельми корисно було б, як зазначає Р. Гром'як, “спочатку прочитати так, як це демонстрували Р. Інгарден чи В. Ізер” (27). Коли ж компаративіст переходить на рівень формули, мотиву, теми, ідеї, жанру, він змушений буде розширити поле зору і втратить при неминучому узагальненні отриманої картини деякі подробиці. Він, безперечно, вважатиме справою професійної честі ознайомитися з усіма залученими текстами в оригіналі, але пропозицію при цьому ще й “дбати про актуалізацію рецептивного досвіду слухача/читача” (30) розглядатиме як зайве ускладнення. Та й про якого там слухача мова! Коли ж дослідник опиниться на рівні всесвітньої літератури, то вимога ознайомитися з усіма її творами в оригіналі (хай і не з усіма, а, за А.Жераром, найбільш “живими” або, сучаснішою мовою, найбільш валентними) перебільшувала би людські можливості. Та цей подвиг і не потрібний.

Замислимося над таким питанням: коли увявити собі всесвітню літературу як певний метатекст, то що є тоді його мовою (чи тоді вже метамовою)? Мабуть, це не лише сума мов усіх національних літератур-складових, бо їх твори входять до всесвітньої літератури не лише в оригіналі, а й у перекладах. Типове лінгвістичне визначення перекладу підкреслює обов'язковість “збереження незмінного плану змісту, тобто значень”². Тож і всесвітня

² Бархударов А.С. Язык и перевод. — М., 1975. — С. 7.

література твориться певною загальнолюдською мовою, або “єдиною універсальною мовою, винайденою людством, єдиною для всіх культур в усій історії”³, і це не є, як гадав Е.Фромм, “мова символів” на фрейдистський кшталт: йдеться про абстрактну мову значень, якою й викладено найабстрактнішу іпостась світової літератури — дещо примарну сукупність семантичних конструкцій, зведenu тисячолітньою працею перекладачів. Тож і компаративіст у своїй праці, розв’язуючи питання всесвітньої літератури, змушений, окрім іноземних мов, звертатися й до цього своєрідного віртуального есперанто⁴.

При першому знайомстві з працею Р.Гром’яка мене трохи здивувало, що він ставить “банальні запитання” стосовно наукової етики й дає на них так само банальні відповіді: “не варто вести мову про не читані нами твори” (27), погано, коли “чужа думка” стає “джерелом, з якого присвоюється неперевірена інформація”, й у такій ситуації “є небезпека плагіату чужих вражень, оцінок, ілюзій” (28) тощо. Прочитавши ж у продовженні розмови про українську компаративістику ще й статтю І.Папуші, я остаточно переконався, що ці застереження, на жаль, не зайві. Адже автор розвідки під назвою “До методології літературознавчої компаративістики” на другій її сторінці зазначає: “Тут і далі в цій статті використовую термінологію й методологічну концепцію, запропоновану в кн.: *Лещак О.В. Языковая деятельность: Основы функциональной методологии лингвистики.* — Тернопіль: Підручники & посібники, 1996”⁵. Отакий тернопільський патріотизм міг би й розчулити, коли б за межами статті не залишився теоретичний досвід української компаративістики — від М. Драгоманова й до Д. Наливайка.

Перед нами випадок, стосовно котрого застерігає Р.Гром’як: дописувач знаходить теоретико-літературну “інформацію в якомусь підручнику, довіднику, в чужій статті” (28), і невідомо, кому належать “ляпи” — авторові чи “джерелу, з якого присвоюється неперевірена інформація”? Справді, речення “дослідивши текст (текстуру) як матеріальний об’єкт” (3, 60) містить безглуздя, хіба що йдеться не про текстуру в розумінні Дж. Ренсома; із фрази “власне порівняння допомогло обґрунтувати братам В. і Я. Грімм міфологічну теорію походження поезії” (3, 61) випливає, що автор вважає і В. Грімма співтворцем “міфологічної теорії” і гадає, ніби ця теорія висвітлювала “походження поезії”; помилкове твердження, що “проблемі генези поезії присвячені й праці Т. Бенфея” (3, 61), бо засновник компаративістики розв’язував іншу проблему — походження європейських казкових сюжетів. Немає “антропологічної теорії самозародження сюжетів, висунутої Е.Тайлором” (3, 61) — є “антропологічна школа” Е.Тайлора і теорія самозародження сюжетів його учня Е. Ленга. І невірно, що вони виникли “майже одночасно з міграційною теорією” (3, 61). Хіба О.Веселовський-компаративіст “свій метод [...] назвав історичною поетикою” (3, 62)? Гадаю, що прикладів досить. Таким рівнем “компаративного дискурсу” (Р.Гром’як) знецінюються “методологічні” банальності І.Папуші, не кажучи вже про глибокодумну заключну фразу його статті: “Отож можна висунути тезу, що

³ Фромм Э. Забытый язык: Введение в науку понимания слов, сказок и мифов // Душа человека. — М., 1992. — С. 183.

⁴ Докл. див.: *Росовецький С.* Світова література та деякі закономірності її розвитку // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. — 2001. — № 8 (526). — С. 27–29.

⁵ Папуша І. До методології літературознавчої компаративістики // СіЧ. — 2002. — № 3. — С. 61. Далі вказуємо в тексті номер журналу курсивом і сторінку.

порівняльні дослідження творяться саме на перетині таких чинників, як методологічна позиція дослідника, літературознавча методологія, наукова теорія, одиниці історико-літературного процесу та аспекти літературного твору” (67).

І все ж таки ця стаття змушує замислитися й над деякими фаховими проблемами. Ось І.Папуша, воюючи з марксистською компаративістикою, приписує їй справді безглузде “уявлення про те, що всі одиниці історико-літературного процесу (як-от: літературний твір, національна література, регіональна література, всесвітня література) існують реально у формі книжок, зустрічей, контактів, художніх світів” (хотів би я подивитися на ті реально існуючі “художні світи”!), і тривожить прах “якобсонівської моделі мовленнєвої комунікації, щоби класифікувати уявлення про літературу як метафізичні. Адже такі поняття, як національна чи всесвітня література, — це не більш як мисленнєві конструкти, чисті абстракції вищого чи нижчого рівня...” (3, 63). По-перше, приписувана марксистам якась монополія на вивчення названих “одиниць” не є випадковою помилкою автора: далі він твердить, що “предметом досліджень стають [...] в марксистському [порівняльному літературознавстві. — С. Р.] — взаємозв’язки і взаємодія національних літератур” (3, 67). Мабуть, І.Папуша вважає марксистами Ф.Бальдансперже, П. ван Тігема, Ф.Ернста, А.Жерара та інших західноєвропейських компаративістів, які раніше за І.Неупокоеву та Д.Дюришина розробляли цю проблематику... По-друге, що поняття “всесвітня література” — абстракція, то це трюїзм, адже будь-який подібний термін взагалі є абстракцією, що узагальнює й згортає “живу”, різnorідну й багатобічну конкретику. Водночас “всесвітня література” є духовною реалією культури людства.

Проте здається важливим, що названі І. Папушею терміни, або “такі поняття, як національна чи всесвітня література”, справді мають різні ступені абстрагованості. Зокрема (про що вже доводилося писати⁶), поняття “світовий фольклор” є куди абстрактнішим, аніж поняття “світова література”, відтак частіше зустрічається як рубрика в бібліотечних каталогах, аніж у заголовках наукових розвідок. Його наповнення утворюється лабораторно, на основі вивчення окремих національних фольклорів нарізно. Адже, на відміну від міжлітературних, контактні зв’язки між національними і/або етнічними фольклорами доволі жорстко детерміновані географічно та в часі, — здебільшого через “природний” спосіб комунікації. Коли, приміром, американський детектив уже через місяць після видання в Нью-Йорку може бути перекладений в Токію, то казці для цього в давнину (та й тепер у традиційній усній трансмісії) не вистачило б і століття, бо вона не тільки мала промандрувати від народу до народу, а й чекати, хто б її перевіз через океан.

Перед статтею І. Папуші вміщено фрагмент монографії Б.Бакули “Історія і компаративістика. Етюди про літературу і культуру Центрально-Східної Європи ХХ ст.” (Познань, 2000). Цікава праця польського дослідника варта аналітичної репліки з проекцією на українські версії порушених проблем. Не маючи тут змоги подати таку репліку, залишаю за собою можливість звернутися до деяких думок Б. Бакули (як і названих вище текстів Д. Наливайка) в подальшому викладі.

Повертаючись до теми пропонованих мною нотаток, хочу відповідно до поставленого в заголовку питання висунути три тези. Перша: українська

⁶ Див.: Росовецький С. Фольклорно-літературні зв’язки: Компаративний аспект. — К., 2001. — С. 119–120.

компаративістика потребує не так оновлення, як реконструкції. Реконструкція обов'язково передбачає уважне врахування національних українських традицій порівняльних студій; вона не повинна порушувати суверенність і самототожність компаративістики як науки, що має власний об'єкт і вироблені власною науковою традицією методи дослідження. Друга теза: теоретики компаративістики, беручись за оновлення її методологічної бази, мусять починати не з апріорних ускладнень фахової методології за рахунок тієї ж "теорії рецепції", наприклад, а із тверезого розмежування з тими галузями сучасного літературознавства, що намагаються останнім часом витіснити компаративістику з її традиційної парафії. Третя теза: в традиційній моделі компаративістики слід рішуче ліквідувати наявний у радянські часи перекид у бік типологічних студій, а головну увагу зосередити на відродженні студій генетичних.

На обґрунтування першої тези зазначу: оновлення стосується чогось, що вже існує, але потребує вдосконалення. В Україні в другій половині XIX — на початку XX ст. існувала компаративістика в нормальній тогочасній загальноєвропейській моделі, але її було знищено ще до початку боротьби "з буржуазним компаративізмом". Адаже коли кампанію цю було в 1948 р. розпочато, українські "борці" І. Стебун і А. Гозенпуд не знайшли інших об'єктів для розвінчання, окрім статті А. Шамрая "Леся Українка і англійська література". І навіть по-європейському ерудований О. Білецький змушений був заявити: "Зіставлення Лесі Українки з Шеллі неспроможне, воно виходить за план наукового історичного дослідження..."⁷.

Із початком хрущовської "відлиги" компаративістика під іменем порівняльного літературознавства почала в СРСР потроху відроджуватись, але в Україні (оскільки тут вітчизняну наукову традицію було давно вже перервано) порівняльні студії набули нових, здебільшого викривлених форм, як-от українські версії радянських напрямів сирітської, якоїсь "прихованої" компаративістики. Мовиться передусім про оди й псалми "червоному інтернаціоналові літератур", де постулювався інтегральний аспект взаємодії. Таке педалювання "братнього єднання" літератур народів СРСР та його сателітів мало й зворотний бік. Це ж ганьба, що в 1-му томі "Української літературної енциклопедії" (1988) немає статті про видатного французького літературознавця й культуролога Ж. Бедьє, а от про Аббаскулі Агу Бакиханова є, — і зрозуміло, чому.

Інший такий напрям "прихованої" компаративістики — радянська модель вивчення україно-російських літературних зв'язків — мав академічніший характер (праці О. Білецького, Н. Крутікової, І. Заславського, З. Кирилук та ін.), але й тут ідеологічна ангажованість утілилася навіть у "післяперебудовному" двотомнику "Історія українсько-російських літературних зв'язків" (1987). Ця узагальнююча праця, хоч і була названа вже патріотичніше (раніше писали про "російсько-українські" зв'язки), але в ній, пише її рецензент І. Заславський, містяться матеріали "щодо рецепції російської художньої мислі на Україні, наводяться дані [...] щодо сприйняття та оцінки багатьох творів російського письменства. Цікаві й плідні спостереження над шляхами й засобами "зворотної дії"..."⁸. Тож і тут ідеться, насамперед, про вплив російської літератури на

⁷ Білецький О. І. Завдання радянського літературознавства в боротьбі проти схилиння перед культурою Заходу // Рад. літературознавство. — 1948. — №9. — С. 21.

⁸ Заславський І. Я. "Дружбою ми здружені": Про двотомник "Історія українсько-російських літературних зв'язків" // Рад. літературознавство. — 1987. — №11. — С. 40.

українську, а вплив у протилежному напрямі інтерпретується як “зворотна дія”, що за термінологією компаративістики означає ускладнення основного впливу. Перед нами – прикрашене фаховою термінологією чергове втілення офіційної ідеї “допомоги старшого брата” одному з “молодших”.

Ще інший напрям замаскованої компаративістики розробляв Г.Вервес у тих своїх працях, де він, відштовхуючись од концепції І. Неупокоевої про “зональні літературні системи”, теоретично осмислює питання про “загальнослов'янський контекст національної літератури, про динаміку її входження в зональну літературну систему”⁹. Стосовно української літератури ця програма була реалізована самим Г.Вервесом у монографії “Українська література в загальнослов'янському контексті” (К., 1978), у відповідному розділі монографії “В інтернаціональних літературних зв'язках” (К., 1983), а також у фундаментальному п'ятитомному колективному дослідженні “Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті” (К., 1987–1994). Цікаво, що і Г.Вервес, і очолений ним авторський колектив п'ятитомника саме до україно-російських літературних взаємин звертається принагідно, чому в передмові знаходимо таке пояснення: “У даній праці зроблено акцент на багатоміжних взаєминах української літератури з зарубіжними. Однак при з'ясуванні історико-теоретичних питань контексту автори звертаються і до російської літератури, враховуючи при цьому, що питанням україно-російських зв'язків присвячено спеціальну працю...”¹⁰. Нагадаємо, що статус “зарубіжної” (навіть якщо оминати часи Речі Посполитої і Московської Русі) російська література в Україні не втрачала повністю і за радянської влади: письменники Західної України не знали імперської спільності з російською літературою до 1939 р., а діаспори – й потім. А проте хіба за І.Неупокоевою і Г.Вервесом не російська література разом з українською та білоруською утворює найбільш “вузьку” спільну “зональну систему”? Посилання ж на інше видання Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка тим більше не має сенсу, що його робить прихильник “системного” вивчення. Як бачимо, гіпертрофована зосередженість колег Г.Вервеса на зв'язках із російською літературою (за рахунок інших зарубіжних) парадоксально спотворила, ніби в “кривому дзеркалі” відбившись, компаративістську методику й цього фундаментального видання. Але куди більше на його задумі позначилося ще одне викривлення компаративістики на радянський кшталт – примусове обмеження порівнянь із зарубіжними літературами лише слов'янським ареалом. І примус той вже начебто зникав, а його інерція діяла. У фольклористиці, де справи з порівняльним вивченням ще гірші, дослідники поза цей ареал і не виходили (праці М.Плісецького, Н.Шумади, П.Лінтура). Тож багатократ виникала ситуація, коли загальноєвропейська тенденція сприймалася як загальнослов'янська, а слов'янський “посередник” – як першоджерело впливу.

Немає сумніву, розвідки Д. Наливайка та деяких інших дослідників, що вивчають рецепцію української літератури в світі, відповідають традиційній моделі компаративістики, але ж, як легко переконатися, це лише один із багатьох можливих у ній напрямів. Тому в цілому стан нашої компаративістики й вимагає,

⁹ Вервес Г. Як література самоутверджується у світі: Дослідження. – К., 1990. – С. 132.

¹⁰ Від редколегії // Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті. – К., 1987. – Т. 1. Українська доживотнева література і слов'янський світ. – С. 7.

на мою думку, не оновлення, а реконструкції, що матиме два взаємопов'язані аспекти — відродження національних традицій порівняльного літературознавства й фольклористики та “прискорений розвиток” із урахуванням новацій світової компаративістики, ігнорованих або принципово відкинутих за радянських часів. Стосовно першого аспекту мені можуть зауважити, що це робилося й раніше, — коли, скажімо, Г. Вервес вивчав досвід І. Франка-компаративіста. Так, вивчав, але свідомо, або мимоволі, підтягував його методологію до марксистської. Бувало й гірше. Твердилося, наприклад, що Франко “виступав проти хибних теорій і напрямів” і що в огляді праць чеського фольклориста Ч. Зібрта “він виступив проти теорії прихильників антропологічної школи в чеській фольклористиці та компаративістів”, що Франко “рішуче заперечував спроби автора поширити вплив “антропологічної” школи, що ігнорував історичний ґрунт виникнення народних звичаїв та обрядів, на всіх слов'янських фольклористів”¹¹. Звернувшись до тексту статті, побачимо, — насправді Франко натякав на примітивний фактографізм праць чеського колеги, на його погану обізнаність у теоретичних питаннях взагалі.

Що ж до М. Драгоманова, М. Сумцова, учня О. Веселовського І. Жданова, котрий працював в Україні, М. Дашкевича, С. Савченка, М. Грушевського, то їх методологічний досвід як компаративістів вивчався в кращому разі принагідно. Особливо ж не поталанило М. Драгоманову. В СРСР його розглядали як націоналіста, до того ж для наскрізь цитатної радянської науки непереборною перепорою став неетичний та брутальний за формою відгук В. Леніна про вченого. По той бік ідеологічного рубікону, навпаки, панувало “негативне ставлення до Д.[рагоманова] укр[аїнського] націоналістичного руху”¹². Скороминущий інтерес комуністичного керівництва незалежної України до вченого реалізувався виданням його “Вибраного” (1991), де власне компаративістичні розвідки й не представлені. Серйозне фахове вивчення теоретичного спадку Драгоманова-компаративіста варто було би почати з перевидання львівського чотиритомника (1899–1907), по максимуму — в науковій редакції україномовних розвідок і в оригіналах разом із новими перекладами іншомовних, а також із фаховими коментарями (хоч би типу прикладених до “Історії української літератури” М. Грушевського у виданні “Либеді” 1993–1996 рр.), по мінімуму — репринтно, але з післямовою, написаною компаративістом.

Осмислення методологічного досвіду української компаративістики “срібного віку” нашої гуманітарної науки не повинно проминути й таку константу, як обережне ставлення до іноземних новацій. Адже ще Г. Сковорода, побачивши в Біблії модель західноєвропейської культури, недаремно нагадував: “Біблія є і Бог і змії”, а Франко наполягав, що не треба “повторювати того, що вже другі забули”. Зараз найнеобхіднішим видається розмежування зі студіями над інтертекстуальністю та з “теорією рецепції”.

Негативно оцінюючи “впливологію”, дослідники інтертекстуальності водночас крадькома запозичили в компаративістики цілий каталог вирізнених і осмислених у ній “форм рецепції”. Почавши з пастішу, колажу, пародії, “продовження” та “закінчення” чужих текстів (Ж. Жене), доточили алюзією,

¹¹ Слов'янська фольклористика: Нариси розвитку. Матеріали. — К., 1988. — С. 204.

¹² Лисяк-Рудницький І. Драгоманов Михайло // Енциклопедія українознавства / Перевид. в Україні. — Л., 1993. — Т. 2. — С. 591.

ремінісценцією, цитатою тощо (в Україні — Т.Бовсунівська), різними типами стилізацій (С.Балбус). За рахунок теоретичної скарбниці компаративістики пропонуються й методологічні “новації”. Так, відкрите, на думку польського теоретика літератури З.Мітосик, дослідниками інтертекстуальності нове розуміння впливу — “не як підпорядкування, але як підхоплення того, що було сказано”¹³, насправді ще в ХІХ ст. було запропоноване в т. зв. “теорії зустрічних течій” відомого (але не на Заході) російського компаративіста О.Веселовського¹⁴. Мода на інтертекстуальні студії поширюється, і ось уже М.Ласло-Куцюк типово марксистське тлумачення поезії Т.Шевченка “Я не нездужаю, нівроку” подає як вивчення прояву інтертекстуальності¹⁵.

Як же компаративістиці захиститися? Гадаю, що слід спокійно вказувати на похідний та периферійний (а в зазначених аспектах — навіть і паразитарний) стосовно компаративістики характер студій над інтертекстуальністю, а також нагадувати про їхню реальну специфіку вітчизняним дослідникам, що спокусилися черговою модою. Варто також суворо дотримуватись обмеження статусу залучених текстів, які С. Балбус, підсумовуючи думки Ю. Крістєвої, Р. Барта та Ж. Рифатера, реферує в такий спосіб: “Тож текст є тут текстом, тобто семіотичним фактом (а не річчю, “інскриптом”), тільки як інтертекст. Його значущість стає рівнозначною з його інтертекстуальним зануренням. Так само його інтертекстуальний простір втрачає ознаки контексту і підлягає текстуалізації, або виявленню його внутрішніх якостей [uwewnętrzzeniu]”¹⁶. Ось він — водорозділ між студіями над інтертекстуальністю й компаративістикою, адже в останній багатобічне й конкретне врахування контексту залучених до зіставлення явищ, навпаки, заохочується. Компаративіст не міг би стверджувати, що цікавиться залученими явищами лише в аспекті, обмеженому сферою їх зіставлення, — бо метою його є, зокрема, встановлення специфіки цих явищ. Тому з обережним скептицизмом сприймаю твердження Д. Наливайка про те, що зараз відбувається “адаптація й трансформація” вивчень інтертекстуальності порівняльним літературознавством¹⁷, — хіба що мовиться лише про термінологічні запозичення.

Стосовно ж розмежування між компаративістикою і рецепційною естетикою, то доцільно почати з такого твердження І. Папуші: “Поверненням до функціоналістських позицій в порівняльному літературознавстві можна вважати теорії, що продукувалися в рамках рецептивної естетики, де знову, після концепцій російського формалізму, актуалізується поняття сприймаючої свідомості”. І далі: “Мета порівняльних досліджень, здійснюваних із позиції рецептивної естетики, — простежити взаємозв’язки між твором і читачами” (3, 65). Російські формалісти не потребують, аби їм приписувати ще й якусь особливу “модель компаративістики” (інша річ, що серед них був учень О.Веселовського В. Жирмунський, з котрим вони інколи якраз розмежовувалися через його “академічний еkleктизм”¹⁸). І не відповідає дійсності, що вони “відводили активну роль сприймаючому суб’єкту в процесі літературної комунікації” або що саме “з допомогою порівняльного аналізу” в середовищі

¹³ *Mitosek Z.* Teorie badań literackich. — Warszawa, 1998. — S. 337.

¹⁴ *Веселовский А. Н.* Разыскания в области русского духовного стиха. XI. — СПб., 1889. — С. 115.

¹⁵ Див.: *Ласло-Куцюк М.* Засади поетики. — Бухарест, 1983. — С. 160–161, 171.

¹⁶ *Balbus Stanisław.* Intertekstualność a proces historycznoliteracki. — Kraków, 1990. — S. 34.

¹⁷ Див.: *СіЧ.* — 2002. — №2. — С. 26.

¹⁸ Див.: *Тынянов Ю.Н., Якобсон Р.О.* Проблемы изучения литературы и языка // *Тынянов Ю.Н.* Поэтика. История литературы. Кино. — М., 1977. — С. 282.

формалістів виникає теорія актуалізації та автоматизації художніх прийомів” (3, 62). Безперечно, важкувато було би знайти дослідника-компаративіста, котрий визнав би за свою справу простежувати “взаємозв’язки між твором і читачами”. Але чи не має рації І. Папуша, стверджуючи, що фундатори рецептивної естетики працювали “в порівняльному літературознавстві”?

Придивимось до розуміння Г.Яуссом “діахронного” аспекту історичності літератури, викладеного в “тезі 5” його хрестоматійної праці “Історія літератури як провокація літературознавства” (1970): “Рецептивно-естетична теорія не лише дає змогу сягнути суті й пізнати форму літературного твору в історичній панорамі його розуміння публікою. Вона передбачає також знайдення для кожного окремого твору його місця в “літературному ряду”, що дозволяє краще з’ясувати його значення у спільному досвіді літератури. Переходячи від історії рецепції твору до насиченої подіями історії літератури, постулюємо цю останню як процес, у ході якого пасивна рецепція читача і критика перетворюється на активну рецепцію й на нову продукцію автора або – іншими словами – в ході якого наступний за цим твором твір може вирішити формальні й моральні проблеми, поставлені попереднім твором, або, своєю чергою, поставити нові проблеми”¹⁹. Запозичуючи поняття “літературний ряд” у Ю.Тиньянова, Г. Яусс виявляє таке ж загальне розуміння літературної традиції, як і Р. Еліот у відомому есе “Традиція й індивідуальний талант”, але увагу теоретика перенесено з автора на читача як реципієнта. Славнозвісний “обрій сподівань” (до речі, й термін узятий з “Істини та методу” Г.Гадамера) орієнтовано у Г. Яусса на пояснення передусім того, “як читач-сучасник міг бачити й розуміти цей твір”, а потім – на “герменевтичну відмінність між старим і теперішнім розумінням твору”, що має з’єднати обидва шари рецепції²⁰. Компаративне завдання – порівняння – присутнє, але воно має, сказати б, зовнішньогерменевтичний характер.

Тож як нам тепер уявити сучасну українську модель компаративістики? Чи компаративістика складається із суми порівняльних аспектів, що їх можна знайти майже в кожній новій теорії або напрямі літературознавства ХІХ–ХХ ст., як це уявляє собі І. Папуша? Чи це “не тільки метанаука чи метатеорія, а й наука типу “клейковини”, яка існує на пограниччях, місцях стику різних парадигм, чутлива до культурних синапсів, тобто зрощення систем, місце особливої інтерференції”, як, спираючись на думки П. Рогуського, Е. Касперського, А. Новицької-Єжової, формулює Б. Бакула²¹? Або ж, – якщо відтворити суть “методологічної рефлексії” чи “рецептивної позиції” стосовно неї Р. Гром’яка, – це предмет “відокремленого спецкурсу”, із плану якого в поточному навчальному році варто викинути “т. зв. впливologію” абощо, але розширити за рахунок “теорії перекладу, контрастивної та порівняльної [в цьому контексті, мабуть, краще було перекласти “або зіставної”. – С. Р.] граматики (лінгвістики)”, а ще вставити такі дисципліни, як “тематологічна критика, імагологія, генологія, історична поетика, рецептивна естетика, компаративістична версологія та метрика”? (51).

На мою думку, компаративістика взагалі не може претендувати на роль якоїсь літературознавчої або загальнокультурної “метатеорії”, тим більше не

¹⁹ Jauss H.-R. Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft. – F. a M., 1970. – I. 189.

²⁰ Ibid. – I. 183.

²¹ Бакула Б. Кілька міркувань на тему інтегральної компаративістики // СіЧ. – 2002. – №3. – С. 51.

погодиться слугувати чимось на кшталт універсального компаративного інструментарію, до котрого фахівець будь-якої галузі літературознавства вдаватиметься в разі потреби, а в Україні, через недостатню розвиненість компаративістики, таке осмислення її функцій могло би стати для неї самовбивчим. Компаративістика має зберігати свою специфіку, захищати свою ідентичність — ідентичність самостійної науки, що має предмет, виробила за півтора століття існування власну фахову термінологію та збирала неабияку скарбницю пошукової методики. Ну, звісно, стосовно обсягу предмета своєї науки компаративісти так і не домовилися остаточно, але чи існує гуманітарна наука, де з цим немає проблем?

Гадаю, що, виходячи з вітчизняної наукової традиції, власне фольклористичні порівняльні дослідження, як і студії над фольклорно-літературними взаємозв'язками, мають залишитися у сфері зацікавлень сучасної української версії компаративістики. Є підстави для прогнозу, що фольклористика, вичерпавши свої можливості щодо фіксації нових текстів традиційного фольклору, має трансформуватися. Польова фольклористика тоді зосередиться на міських балачках (contemporary або urban legends, анекдоти, міські паремії тощо), об'єктом же теоретичної стануть фонди записів традиційного фольклору, за своїм культурологічним статусом дуже подібні до тих рукописів, з якими працюють історики літератури — медієвісти. Водночас за методикою дослідження вона більше орієнтуватиметься на літературознавство, аніж тепер, коли нові підходи запозичує або, як і в XIX ст., в лінгвістики, або в теорії інформації (модні студії над transmission та performance).

А вивчення всесвітньої літератури, виходячи вже із сучасної ситуації, переміститься з периферії, в кращому разі, предмета компаративістики до її центру. Адже, не кажучи вже про об'єктивний процес зростання значення всесвітньої літератури (в її важливих, але мало вивчених у нас зв'язках із так само космополітичною “масовою культурою”), в Україні, — хоч би як змінювалися тут зацікавлення в теорії літератури, — завжди лишиться гостро актуальною проблема визначення національної специфіки української літератури та реального місця її в європейському та всесвітньому красному письменстві. Крім того, — чом би й ні! — компаративісти вельми прислужились би сучасному письменництву, коли б тверезо, без патріотичної сентиментальності та не піддаючись космополітичній рекламі, осмислили закономірності тієї жорстокої конкурентної боротьби за читача, накладу, міжнародне визнання, що точиться на ринку всесвітньої літератури. Це справжня “гра без правил”, яку вітчизняні письменники тепер програють і на “власному полі”.

“Проект інтегральної компаративістики”, що його подає Б. Бакула, вимагає окремого обговорення, яке базувалось би на повному тексті його монографії. Але й тепер слід визнати, що знаковий характер тексту споріднює літературу (і фольклор) із образотворчим мистецтвом або музикою, тож мистецтвознавці чи музикознавці в разі потреби звертання до порівняльних студій можуть орієнтуватися на методіку порівняльного літературознавства. Компетенція ж фахового компаративіста, як на мою думку, поки що поширюється тільки на явища межові, як-от зв'язки літератури й образотворчого мистецтва або літературно-музичні зв'язки: надто вже далекі “мова” та “коди” музичних, скажімо, творів од літературних.

Що ж до всіх і всіляких “нових концептів та методологій”, то було б ідеальним, коли б і справді, як зазначає Д. Наливайко, відбувалася “їхня адаптація і трансформація відповідно до завдань і засобів порівняльного літературознавства”²². Узагальненням таких зрушень у методиці має, безперечно, займатися теоретична компаративістика. Але тут виникає делікатна обставина. Чи мають це робити саме теоретики літератури? Зовсім я не жадаю якогось “декрету”, що боронив би їм займатися методологією компаративістики – крий боже! Проте аналізовані статті Р. Гром’яка та І. Папуші демонструють, що в цій сфері, в усякому разі на теперішньому рівні розвитку української компаративістики, надійніше було би віддавати перевагу індукції перед дедукцією. До того ж і текст вищої за теоретичним рівнем розвідки Б. Бакули “розшифровує” в авторі теоретика літератури: він, наприклад, не визнає компаративістику за “окрему галузь науки”, та ще й з дивним для фахівця аргументом: “оскільки важко виокремити властиві тільки їй дослідницькі методи”²³. Щоб заробити моральне право давати методологічні орієнтири компаративістам, теоретиків літератури все ж таки варто, гадаю, спершу набути певного компаративістського досвіду як дослідників. А найкраще такі орієнтири сформулює фаховий компаративіст – як це задемонстрував Д. Наливайко в статті, надрукованій в тій же рубриці “Порівняльне літературознавство”: до теоретичних узагальнень він іде від конкретних фахових спостережень і над рецепцією західноєвропейського бароко у вітчизняному красному письменстві, і над динамікою функціонування української літератури – від давнини до сучасності – в складі європейської²⁴.

І остання теза, котру доведеться розкрити лише конспективно. На моє глибоке переконання, кризу радянської моделі компаративістики зумовило саме домінування в ній “порівняльної типології”, на що, до речі, вказували вже з середини 70-х років ХХ ст. (С. Вольман, С. Грица); примарний характер “типологічних сходжень” (В. Жирмунський) або ж “типологічних спільностей” (М. Конрад) між явищами культури нащадків індоевропейців доводилося демонструвати й авторів цих рядків²⁵. Узагалі ж, коли йдеться про таку подібність “словесних культур”, для якої не можемо підшукати пояснення “контактного” або яка походить зі спільного джерела, належать же ці культури народам не лише етнічно спорідненим, а й сусідам, її слід оцінювати за іншими критеріями, аніж описані Л. Черкаським подібності в долях та поетичних доробках Овідія та Цао Чжі (192–232 рр.)²⁶.

Ще В. Жирмунський постулював, що роль у літературознавстві “історико-генетичного порівняння” перебирає на себе “порівняння історико-типологічне (послідовна зміна подібних літературних напрямів і стилів, зумовлена єдністю й закономірністю розвитку людського суспільства)”²⁷. Остаточну радянську модель “типологічних” досліджень було вироблено М. Храпченком, котрий

²² СіЧ. – 2002. – №2. – С. 26.

²³ СіЧ. – 2002. – №3. – С. 50.

²⁴ Див.: Наливайко Д. Феномен українського бароко в європейському контексті // СіЧ. – 2002. – №2. – С. 30–38.

²⁵ Див.: Росовецький С. Сладкоємні зв’язки національних словесних культур. – К., 1997. – С. 83–88.

²⁶ Див.: Черкаський А.Е. Римський ізгнанник и скиталец из царства Вэй: Публий Овидий Назон (43 г. до н.э. – 17 г. н.э.) и Цао Чжи (192–232 гг.) // Историко-филологические исследования. – М., 1967. – С. 409–415.

²⁷ Жирмунский В. М. Эпическое творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса // Сравнительное литературоведение: Восток и Запад. – Ленинград, 1979. – С. 195.

як “різні рівні типологічних досліджень” розглядав “типологію літературних напрямів”, “типологію жанрів і стилів” і “типологію історичного розвитку літератур”. Коли ж, на думку цього теоретика літератури, своєрідність згаданих досліджень “полягає в тому, що їх об’єктом є подібні, споріднені літературні явища, безвідносно до того, чи існують між ними генетичні зв’язки, прямі або опосередковані контакти, впливи і т. ін.”²⁸, то чи варто такі студії числити за компаративістикою?

Відомий польський теоретик літератури Т. Косткєвічова наполягає (можливо, із зайвою категоричністю) на тому, що “основною директивою є порівняльне дослідження літератур, які виростають із спільної традиції і спільного підґрунтя”, і що саме такі студії дають змогу “показувати, як оте спільне закорінення й спадкоємність здійснюються, розвиваються, реалізуються в тих цілостях, які ми називаємо національними”²⁹. Думається, що і в Україні, де є власна традиція таких генетичних студій (починається вона, мабуть, од М.Максимовича), тільки повернення до генетичних і контактних досліджень дасть змогу досягти справжнього оновлення української компаративістики. І наукову молодь треба виводити на шлях таких прискіпливих — і трудомістких — конкретних розвідок.

²⁸ Хрещенко М.Б. Художественное творчество, действительность, человек. — М., 1976. — С. 341.

²⁹ Цит. за: Бакула Б. Кілька міркувань на тему... — Цит. вид. — С. 55.

ПАМ'ЯТКА ДЛЯ АВТОРІВ

Журнал “Слово і час” висвітлює питання історії, теорії та сучасної практики літературного руху, загальнокультурного життя. Виходячи з принципів об’єктивності та плюралізму, редакція не вважає за обов’язкове поділяти всі погляди і положення авторів, завдяки чому зберігає і природний ґрунт для конструктивної полеміки.

Неодмінними вимогами до матеріалів, що подаються на розгляд редколегії, є достеменність наведених фактів, посилань на всі використані джерела, точність у цитуванні.

Статті та інші матеріали (крім листів) подаються до редакції українською мовою, обсягом не більше друкованого аркуша; посилання розміщуються внизу сторінки.

Статті подавати в комп’ютерному наборі — як текстовий файл без переносів у словах або WinWord 2.0 DOC-файлом на стандартній дискеті; можна надсилати електронною поштою (E-mail: jour_sich@iatp.org.ua; www.word-and-time.iatp.org.ua).

До дискет (бажано продублювати текстовий матеріал на 2-х дискетах) обов’язково мусить бути подана виразна роздруковка статті у 2-х примірниках, виконана шрифтом не менше 14 кегля через 2 інтервали 28 рядків на сторінці.

До статті додається анотація (до 5-ти рядків) — для розміщення на веб-сторінці.